

לבחינת ההערות ההיסטוריוגרפיות של רש"י על אמוראי בבל בפירושו לתלמוד הבבלי*

ברק שלמה כהן**

א

בפירושו של רש"י לתלמוד הבבלי יש פרטים כרונולוגיים והיסטוריוגרפיים רבים על אודות אמוראי בבל (כ-70 היקרויות).¹ בפירושו נדונים עניינים שלהם זיקה ליחסי הכפיפות שבין רב לתלמיד, סדר כהונתם של ראשי ישיבות, זמנם של אמוראים

* תודתי למכון לחקר ההלכה הבת-תלמודית, מפעל רש"י, שלייד המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, שהעמיד לרשותי את אוצר כתבי היד של רש"י הנמצא ברשותו. כמו-כן, תודתי לד"ר אהרן ארנד שעזר ליבנתי כמה פרטים הנדונים כאן.

** המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ שבת יט ע"ב, ד"ה: 'דארגיז'; שם, ס ע"ב, ד"ה: 'איפה'; שם, סה ע"ב, ד"ה: 'סהדא רבה'; שם, קיט ע"א, ד"ה: 'עבידנא יומא'; שם, קלז ע"א, ד"ה: 'דתני לודא'; שם, קמו ע"ב, ד"ה: 'רב כהנא'; עירובין ה ע"ב, ד"ה: 'למאן קאמרינן'; שם, מא ע"ב, ד"ה: 'הא לבתר'; שם, מב ע"א, ד"ה: 'מהלך בה'; שם, סב ע"ב, ד"ה: 'בכפרי'; פסחים לז ע"א, ד"ה: 'ביחוד'; שם, סה ע"ב, ד"ה: 'אמר רב עיליש'; יומא מב ע"א, ד"ה: 'וההוא יומא'; שם, עה ע"ב, ד"ה: 'רב חסדא'; שם, פו ע"א, ד"ה: 'ומתא מחסיא'; סוכה ט ע"א, ד"ה: 'כי אמריתא'; שם, כז ע"א, ד"ה: 'אמר בירא'; שם, מד ע"א, ד"ה: 'והאמר'; ביצה ו ע"א, ד"ה: 'אל רב מרדכי'; שם, יא ע"ב, ד"ה: 'ורחבא אמר'; שם, כה ע"א, ד"ה: 'מדברי רבנו'; חגיגה כב ע"ב, ד"ה: 'דלמא'; יבמות יח ע"ב, ד"ה: 'אמוראי נינהו'; שם, לד ע"ב, ד"ה: 'הון'; שם, עב ע"ב, ד"ה: 'ראיתי'; שם, נו ע"ב, ד"ה: 'ומודה לי אבא'; שם, קט ע"א, ד"ה: 'עיפה'; כתובות כא ע"ב, ד"ה: 'איקלע רבנאי'; שם, כב ע"א, ד"ה: 'בי דינא'; שם, לד ע"א, ד"ה: 'החזירו'; שם, מג ע"ב, ד"ה: 'אמר רב'; שם, סט ע"ב, ד"ה: 'אילפא'; שם, עג ע"ב, ד"ה: 'והא מתניתין'; גיטין ו ע"א, ד"ה: 'מתיבתא'; שם, ז ע"א, ד"ה: 'רב חסדא'; שם, לא ע"ב, ד"ה: 'אנא לא צריכנא להו'; שם, נט ע"א, ד"ה: 'זילו אימרו'; קידושין מו ע"א, ד"ה: 'נראין דברי תלמיד'; שם, ע ע"ב, ד"ה: 'בי כובי'; שם, עב ע"ב, ד"ה: 'היום יושב'; שם, שם, ד"ה: 'דרב זביד מנהרדעא'; בבא קמא פ ע"ב, ד"ה: 'שמואל'; שם, קו ע"א, ד"ה: 'רב המנונא'; בבא מציעא ח ע"ב, ד"ה: 'אידי'; שם, מ ע"א, ד"ה: 'וכן אמר'; שם, סא ע"ב, ד"ה: 'סורא דפרת'; שם, סג ע"ב, ד"ה: 'היני שילי'; שם, סז ע"א, ד"ה: 'את ונוולא'; שם, פו ע"א, ד"ה: 'סוף הוראה'; שם, קיז ע"א, ד"ה: 'וסטיני אמר'; סנהדרין נב ע"ב, ד"ה: 'רב חמא'; מכות יד ע"ב, ד"ה: 'ברדלאי'; עבודה זרה טז ע"ב, ד"ה: 'רב יהודה'; שם, כו ע"א, ד"ה: 'תלמידא'; שם, לד ע"ב, ד"ה: 'אחזבוני'; שבועות יז ע"א, ד"ה: 'בעא מיניה'; חולין כ ע"ב, ד"ה: 'רבין בר קיסי'; שם, מה ע"ב, ד"ה: 'אמרה לשמעטא'; שם, עו ע"ב, ד"ה: 'להא שמעתא'; שם, פד ע"א, ד"ה: 'א"ר נחמן'; מנחות ז ע"א, ד"ה: 'בא להכריז'; שם, מג ע"א, ד"ה: 'מר'; בכורות כד ע"ב, ד"ה: 'שיילוה לרב'; שם, מב ע"ב, ד"ה: 'חולין'; גדה לט ע"א, ד"ה: 'לא שמיעא'. לא נכללים כאן פירושים ממסכתות שייחוסם לרש"י מוטל בספק. לסקירה של מסכתות אלה ראה י' ארנד, פירוש רש"י למסכת מגילה – נוסחו ותכונתו (בצירוף מהדורה מדגמית), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 6-18.

ופעילותם בעריכת התלמוד ועוד. שאלות בדבר טיבו של מידע זה ומקורות תלמודיים או חוץ תלמודיים ששימשו את רש"י בהערותיו טרם נדונו בהרחבה במחקר. במחקרים שנכתבו עד כה יש כמה אמירות כלליות בעניין זה, וביניהן אף ההנחה הרווחת בדבר מקור המידע – איגרת רב שרירא גאון.²

ניתוח הידיעות ההיסטוריוגרפיות שרש"י מביא בפירושו לתלמוד העלה שתי מסקנות: (א) כמחצית מכלל המידע הכרונולוגי שבפירושו אינה עולה בקנה אחד עם הכרוניקה וההיסטוריוגרפיה של הגאונים – 'סדר תנאים ואמוראים' ואיגרת רב שרירא גאון,³ או שיש בו קשיים אחרים,⁴ ואלה עוררו לעתים את תמיהתם של פרשני הסוגיה או של כותבי ההיסטוריוגרפיה של אמוראי בבל. (ב) מכלל הידיעות שהעלה רש"י נראה שאת המידע הוא דלה במהלך פרשנותו על פי הבנתו את סוגיות התלמוד ולא ממקור עצמאי אחר. במקרים שהוא התבסס על מקורות חוץ תלמודיים (תשובות הגאונים), הוא ציין זאת במפורש.

² ראה בעיקר: י"ל צונץ, תולדות רש"י, ורשה תרכ"ב, טו ע"ב-טז ע"א; ש' אלבק, 'סוף ההוראה ואחרוני האמוראים', סיני, ספר היובל, ירושלים תשי"ח, עמ' עא, הערה 22; ב"מ לוי (מהדיר), איגרת רב שרירא גאון, מבוא, ירושלים תשל"ב, עמ' IV-II [להלן, רש"ג; איגרת רש"ג]; א"ה ווייס, תולדות רבינו שלמה בר יצחק, וויען תרמ"ב, עמ' 14; י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 28-32. י"א הלוי סבור שרש"י לא השתמש באיגרת רב שרירא גאון (י"א הלוי, דורות הראשונים, חלק ו, מהדורת צילום: ירושלים תשכ"ז, עמ' 91). א"מ ליפשיץ מוסיף וקובע שרש"י לא השתמש במקורות חיצוניים לבריורים כרונולוגיים, מלבד התלמוד עצמו (א"מ ליפשיץ, 'רש"י', ספר רש"י [עורך: י"ל מימון], ירושלים תשט"ז, עמ' רכח). דעותיהם יידונו להלן, בפנים. על שיטת הלוי ראה להלן בפנים, ליד הערה 19, ועל זו של ליפשיץ ראה להלן בפנים, ליד הערה 79.

³ על טיבן ומידת מהימנותן של הידיעות הכרונולוגיות ב'סדר תנאים ואמוראים' וב'איגרת רב שרירא גאון' הדנות בתקופת התלמוד ראה בעיקר מ' בר, 'עיונים באגרת רב שרירא גאון', בר-אילן ד-ה (תשכ"ז), עמ' 181-197; י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 239-265; י' ברודי, 'בירור המקורות לכרונולוגיה של תקופת התלמוד', תרביץ ע (תשס"א), עמ' 92-95; א' כהן, רבינא וחכמי דורו (עיונים בסדר הזמנים של אמוראים אחרונים בבבל), רמת-גן תשס"א, עמ' 181-182. גודבלאט מציג עמדה מסופקת בדבר מהימנותן של הידיעות בשני המקורות, אבל עמדה זו הוא מיתן לאחר זמן (D. Goodblatt, *Rabbinic Instruction In Sasanian Babylonia*, Leiden 1975, p. 38). וראה: D. Goodblatt, *The Monarchic Principle: Studies in Jewish Self-Government in Antiquity*, Tübingen 1994, p. 298, n. 63, p. 147.

⁴ שבת ס ע"ב, ד"ה: 'איפה'; שם, סה ע"ב, ד"ה: 'סהדא רבה'; עירובין ה ע"ב, ד"ה: 'למאן קאמרינן'; שם, סב ע"ב, ד"ה: 'בכפרי' (ראה להלן בפנים); יומא מב ע"א, ד"ה: 'והווא יומא'; כתובות כב ע"א, ד"ה: 'בי דינא' (ראה להלן בפנים); שם, לד ע"א, ד"ה: 'החזיר'; ביצה כה ע"א, ד"ה: 'מדברי רבנן'; סוכה מד ע"א, ד"ה: 'והאמר'; גיטין לא ע"ב, ד"ה: 'אנא לא'; קידושין מו ע"א, ד"ה: 'נראין דברי תלמיד'; שם, ע ע"ב, ד"ה: 'בי כובי'; שם, עב ע"ב, ד"ה: 'היום יושב' (ראה להלן בפנים); יבמות נו ע"ב, ד"ה: 'ומודה לי אבא'; בבא מציעא ח ע"ב, ד"ה: 'אידי'; שם, מ ע"א, ד"ה: 'וכן אמר'; שם, סא ע"ב, ד"ה: 'סורא דפרת'; שם, סג ע"ב, ד"ה: 'היני שילי'; שם, סז ע"א, ד"ה: 'את ונוולא'; שם, פו ע"א, ד"ה: 'סוף הוראה' (ראה להלן בפנים); שם, קיז ע"א, ד"ה: 'וסטיני אמר'; סנהדרין נב ע"ב, ד"ה: 'רב חמא'; חולין כ ע"ב, ד"ה: 'רבין בר קיסי'; שם, מה ע"ב, ד"ה: 'אמר לשמעטא'.

אם המסקנות האלה נכונות, הרי הן מחייבות בדיקה מחודשת של הנחות היסוד שהוצגו עד כה במחקר בשאלת הזיקה שבין פירושי רש"י לתלמוד ובין הכרוניקה וההיסטוריוגרפיה של הגאונים.

חלקו הראשון של מאמר זה מוקדש לידיעות כרונולוגיות והיסטוריוגרפיות שכבר הובאו במחקר. הן ייבחנו בחינה מחודשת באמצעות ניתוח המידע והצלבתו עם סוגיות הבבלי ועם 'סדר תנאים ואמוראים' ועם איגרת רב שרירא גאון, ותוצגנה הבעיות הכרונולוגיות וההיסטוריוגרפיות העולות מפירושו של רש"י לתלמוד. ננסה להראות עוד שרש"י הסיק את ידיעותיו מתוך סוגיות התלמוד ומדרך פרשנותו ולא בהכרח ממקור עצמאי אחר, כפי שהניחו עד כה. בחלקו השני של המאמר נתמקד בחינה מחודשת של הטענה הרווחת שרש"י השתמש בעקיבות באיגרת רב שרירא גאון, וממנה שאב את עיקר המידע הכרונולוגי וההיסטוריוגרפי על אודות אמוראי בבל.

(1) נאמר בבבלי, כתובות כב ע"א:

אמר רב נחמן בר יצחק: ואי כתב ביה שטרא דנן נפק לקדמנא בי דינא – תו לא צריך. ודלמא בית דין חצוף הוא וכדשמואל, דאמר שמואל שנים שדנו דיניהם דין אלא שנקרא ב"ד חצוף? דכתיב ביה בי דינא דרבנא אשי.⁵ ודלמא רבנן דבי רב אשי⁶ כדשמואל סבירא להו?⁷ דכתיב ביה ואמר לנא רבנא אשי.⁸

ציון הרכב בית דינו של 'רבנא אשי', שאינו סומך על דעת שמואל ופועל בהרכב קבוע של שלושה דיינים ('דכתיב ביה בי דינא דרבנא אשי'), מוסבר על ידי רש"י כך: 'אורחא דמילתא נקט שהוא (רב אשי – בש"כ) היה ראש ישיבה במתא מחסיא בימי רב נחמן בר יצחק שהוא מרא דשמעתא דודאי בי דינא דרב אשי לא עבדין בתרין'.⁹ פירוש זה עורר תמיהה נוכח פער הזמנים הגדול שבין שנת מותו של רב נחמן בר יצחק לזו של רב אשי, וכלשונו של א' הימאן:

ופלא גדול על רבינו רש"י שאם נאמר שרב אשי נולד כשמת רבא א"כ היה רב אשי בן ד' שנים כשמת רבנ"י כמפורש באגרת דרש"ג... וא"כ איך כתב

⁵ בדפוס שונצינו רמ"ח איתא: 'דרבנן'. יש מן הראשונים שגרסו כאן 'בי דינא דרב אשי'. ראה דקדוקי סופרים השלם על אתר.

⁶ בכ"י וטיקן 130 ובראשונים איתא: 'בי דינא [דרבנא] [דרב] אשי'. בכ"י וטיקן 487 איתא: '[בגיליון: רבנא] דבי רב אשי'.

⁷ יש מן הראשונים שאינם גורסים את המשפט מהמילים 'ודילמא' עד 'סבירא להו'. ראה דקדוקי סופרים השלם על אתר.

⁸ בכ"י מינכן 95 איתא: 'ואמרנא ליה לרבנא אשי ואמ' לנא רבנא אשי'. בכ"י וטיקן 112 נוסף: 'ואמרי לה רבנא אשי'. בנוסחאות ראשונים איתא: 'אמר לן רבנא אשי לקיומי ואמינא ליה לרבנא אשי'.

⁹ רש"י שם, ד"ה: 'בי דינא דרבנא אשי'.

שרב אשי היה בימיו ריש ישיבה?¹⁰

לפי 'סדר תנאים ואמוראים' ולפי איגרת רב שרירא גאון, רב נחמן בר יצחק נפטר בשנת 356 לסה"נ,¹¹ ואילו רב אשי – בשנת 427 לסה"נ,¹² ואם לשיטת רש"י נזכר בית דינו של רב אשי ('בית דינא דרבנא אשי') בימי רב נחמן בר יצחק, הרי יש להוסיף על פער זמנים זה מספר שנים לא ידוע לגילו של רב אשי באותם ימים. יתרה מזו, מדברי רב שרירא גאון אף עולה שתחילת כהונתו של רב אשי בראשות ישיבה בסורא ובמתא מחסיא הסמוכה לה החלה יותר מ-20 שנה לאחר מותו של רב נחמן בר יצחק, וזה לשונו:

ובכולהו¹³ אילין שני מן בתר רב פפא (=נפטר: 376/375 לסה"נ – בש"כ), הוה רב אשי גאון בסורא והוה אתא למתא מחסיה ונהג רב אשי ראש מתיבתיה קרוב לשיתין שני ושכיב בשנת תשל"ח (=427 לסה"נ – בש"כ).¹⁴

בעקבות בעיה כרונולוגית זו מציע י"א הלוי, ובעקבותיו א' היימאן,¹⁵ להגיה את שמו של רב נחמן בר יצחק ולגרסו במקומו רב נחמן סתם ולזהותו עם רב נחמן בר רב הונא, אמורא בן הדור השביעי, וזאת מסקנתו:

והרי סגנון הדברים מורה שכל זה נשנה בבית המדרש אחרי רב אשי, דהא מקשינן ודלמא רבנן דבי רב אשי כשמואל סבירא להו.¹⁶

ואולם נראה שהצעה זו של הלוי קשה לא רק משום שספק גדול אם האמורא רב נחמן בר רב הונא נזכר בתלמוד,¹⁷ אלא אף עצם הזיהוי של רב נחמן סתם עם רב נחמן בר רב הונא מתמיה ודורש ראייה, שהרי, כידוע, רב נחמן סתם הינו רב נחמן בר יעקב.¹⁸

¹⁰ א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, כרך א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 256 (ההדגשה שלי).
¹¹ 'סדר תנאים ואמוראים', מהדורת ק' כהנא, פרנקפורט תרצ"ה, עמ' 5 (בשינויי נוסחאות) [להלן: סדר תנאים ואמוראים, מהדורת כהנא]; רש"ג, איגרת רש"ג, מהדורת לוין, עמ' 89.
¹² 'סדר תנאים ואמוראים', מהדורת כהנא, עמ' 5; רש"ג, איגרת רש"ג, מהדורת לוין, עמ' 94.
¹³ על פי כ"י ברלין ופארמה II, ראה: רש"ג, איגרת רש"ג, עמ' 90, הערה 14.
¹⁴ רש"ג, איגרת רש"ג, נוסח צרפת, עמ' 90-94 (בדילוגים). מן התקופה שלאחר מות רב פפא ממעט הגאון להשתמש בפועל 'מלך' לציון כהונת אמורא בראשות ישיבה (ראה: ברודי [לעיל], הערה 3), [עמ' 100-101]. יודגש עוד שרב שרירא משתמש בתואר 'גאון' אף לציון כהונתם של אמוראים אחרים בתפקיד ראשי ישיבות. ראה: נ' בריל, 'תולדות ייסודו של התלמוד הבבלי כיצירה ספרותית' (תרגום: ז' ברויאר), נטועים יא-יב (תשס"ד), עמ' 208, הערה 72; י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, ירושלים תשל"ג, עמ' עז-פא.
¹⁵ היימאן (לעיל, הערה 10), עמ' 256.
¹⁶ הלוי (לעיל, הערה 2), עמ' 92 (ההדגשה שלי).
¹⁷ ש' אלבק (לעיל, הערה 2), עמ' ע-עא, ושם הערה 22; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ת"א תשכ"ט, עמ' 434.
¹⁸ ראה, למשל: ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלוי תר"ל (מהדורת צילום: ירושלים תשכ"ז), קטז ע"ב; ח' אלבק (לעיל, הערה 17), עמ' 298, הערה 256. אף היימאן שותף לעמדה זו, ראה: היימאן (לעיל, הערה 10), עמ' 928-930.

יתרה מזו, הצעתו של הלוי מתעלמת מן הניתוח השכבתי של הסוגיה, כמוצע להלן. עם זה אנו שותפים למסקנתו הראשונה של הלוי, הסבור שרש"י לא השתמש באיגרת רב שרירא גאון, וזה לשונו: 'והנה רבינו לא היל' לפניו אגרת רש"ג שאינו מביאו בשום מקום'.¹⁹

אם אכן פירושו של רש"י מעלה קושי כרונולוגי לאור דבריו של רב שרירא גאון באיגרתו, נשאלת השאלה: מנין לרש"י שרב נחמן בר יצחק ורב אשי פעלו שניהם בפרק זמן אחד? נראה שהנחה זו הוא הסיק מתוך הסוגיה שלפנינו. רש"י הניח שהסיבה לציון דוגמה דווקא מבית דינו של 'רבנא אשי' (ולא חכם אחר) על מנת לתמוך בדברי רב נחמן בר יצחק היא שהשניים פעלו בתקופה אחת, וכלשונו: '**אורחא דמילתא נקט**, שהוא היה ראש ישיבה בימי רב נחמן בר יצחק'. ואולם י' קפלן הראה בצדק שהסוגיה שלפנינו מורכבת משתי שכבות, שמוצאן משני דורות שונים: האחת – מימרת רב נחמן בר יצחק, והאחרת – שכבה מאוחרת לרב אשי, המורכבת מן המשא ומתן שעל מימרת רב נחמן בר יצחק ('ודלמא... דכתיב בי דינא... ודלמא... דכתיב...'). קפלן סמך את הנחתו על העובדה שבזמן המשא ומתן 'הסתמאי' העוסק בבירור מימרת רב נחמן בר יצחק כבר היה רב אשי, בן הזור השישי, חכם בולט ומרכזי ואף זכה בכינוי הנדיר 'רבנא'²⁰ לעומת שאר אמוראי בכל.²¹ גם הופעתו של המונח 'רבנן דבי רב אשי' (=חכמים מבית מדרשו של רב אשי)²² והשינויים הרבים המצויים בין כתבי היד לקטע זה²³ תומכים במסקנה זו. מכאן עולה שהדוגמה מ'בי דינא דרבנא אשי' נבחרה בתקופה מאוחרת מאוד, בשעה שהוא (ואף 'רבנן דבי רב אשי', כגוף קולקטיבי)

¹⁹ הלוי (לעיל, הערה 2), עמ' 91-92. תמיהה דומה מעלה אף י' קפלן על פירושו של רש"י. ראה: J. Kaplan, *The Redaction of the Babylonian Talmud*, N.Y 1933, p. 30.

²⁰ התואר 'רבנא' יוחז בזמן התלמוד לראשי גולה בלבד, ראה: S. Funk, *Die Juden in Babylonien 200-500*, vol. 1, Berlin 1902, pp. 32-33; מ' בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, ת"א תשל"ו, עמ' 9-10; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan & Baltimore 2002, p. 1053. את כינויו של רב אשי בתואר 'רבנא' אפשר להסביר בגדלותו ובמעמדו הבלתי מעורער בדורו, עד שאפילו ראשי גולה מתוארים על ידי רב שרירא ככפופים לו (רש"ג, איגרת רש"ג, עמ' 89-92 [להצעה זו, ראה עוד ז' יעבץ, תולדות ישראל, כרך ת, ת"א תשט"ו, עמ' 132; א"א אורבך, ההלכה – מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים תשמ"ד, עמ' 222]). עוד על מעמדו של רב אשי לעומת ראשי הגולה, ראה: כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 80, 178; ברודי (לעיל, הערה 3), עמ' 94-95. להצעה אחרת בעניין דרך לימודו ראה: צ"ה גרץ, דברי ימי ישראל, ב, מהדורת צילום: ירושלים תשל"ב, עמ' 431.

²¹ קפלן (לעיל, הערה 19), עמ' 30. ראה גם את דבריו של הריצ"ד, חידושי הריצ"ד, חלק ג, ירושלים תשמ"א, עמ' רסג, ד"ה: 'אמר רב נחמן בר יצחק': 'דהא רב נחמן בר יצחק חי קודם זמן זה, ומסדרי הש"ס שהעתיקו כאן מימרא דרב נחמן בר יצחק ושקלו וטרו בה ודלמא בית דין חצוף וכו' עד ואמר לן רבנא אשי היו בימי רב אשי או אחריו'.

²² יצוין עוד שהמונח 'רבנן דבי רב פלוני' יכול להיות מוסב גם לתלמידים מבית מדרשו של פלוני, גם אם מדובר בפער של כמה דורות אחריו. להרחבת הדברים ראה: ב' כהן, 'ישיבות מקומיות בבבל בתקופת התלמוד (רב אדא בר אבהו, רב ששת ורב המנונא)', ציון ע (תשס"ה), עמ' 453. לזיהויים של 'רבנן דבי רב אשי' במקור זה ראה: W. Bacher, *Tradition und Tradenten in den Schulen palästinas und Babyloniens*, Leipzig 1914, p. 608, n. 5. הוראה רבנית (לעיל, הערה 3), עמ' 150.

²³ ראה לעיל, הערות 5-8.

היה בעל מעמד ואישיות סמכותית מאוד, שבשלה נהיה לדוגמה מייצגת לבית דין שאינו סומך על דעת שמואל, הסבור שיש לפעול בהרכב של שלושה דיינים.

(2) נאמר בבבלי, קידושין עב ע"א-ע"ב:

כי הוה ניהא נפשיה²⁴ דרבי אמר... אקרא דאגמא²⁵ איכא בבבל – אדא בר אהבה יש בה, היום יושב בחיקו של אברהם [אבינו].²⁶

בניסיון לפרש את הביטוי 'היום יושב בחיקו של אברהם אבינו', כותב רש"י:

יש אומרים: מת היום. ואם כן אין זה רב אדא שבגמרא. ונראה דהא יושב בחיקו של אברהם אבינו – שנכנס לברית מילה, וזה רב אדא בר אהבה שהאריך ימים הרבה²⁷ משמת רבי עד דורות אחרונים בימי רב נחמן בר יצחק, כדאמרינן בבבא בתרא (כב, א).²⁸

נראה שרש"י התבסס בפירושו על הסוגיה עצמה, וכך עולה גם מלשונו ('יש אומרים... ואם כן... כדאמרינן...'). רש"י הסיק שאם הביטוי פירושו 'מת היום', הרי ממילא אין זה רב אדא בר אהבה המוזכר בתלמוד אלא תנא בן דורו של רבי. ואם הפירוש הנכון הוא 'שנכנס לברית מילה',²⁹ הרי זהו רב אדא בר אהבה הנזכר בתלמוד, שפעל במחיצתו של רב נחמן בר יצחק 'בדורות אחרונים'. כדי לתמוך באפשרות האחרונה רש"י מציין את הסוגיה בבבא בתרא כב ע"א, שבה מסופר על רב אדא בר אהבה שבהוראת רבא בחן בהלכה את רב דימי מנהרדעא ומנע ממנו למכור את סחורתו בשוק.³⁰ בהמשך מתואר רב נחמן בר יצחק כמי שקילל את רב אדא בר אהבה והביא למותו, משום שהאחרון איחר לדרשתו ב'כלה'.³¹

²⁴ בכ"י וטיקן 111 איתא: 'כי הוה מנמ', ונוסף בגיליון: 'נח נפשיה'.

²⁵ על מיקומה הגאוגרפי של 'אקרא דאגמא', ראה: A. Oppenheimer, *Babylonia Judaica* in the Talmudic Period, Wiesbaden 1983, pp. 107-109.

²⁶ נוסף על פי כ"י אוקספורד (367) Opp. 248 ומינכן 95.

²⁷ בכ"י פארמה 2903 ליתא המילה: 'הרבה'.

²⁸ רש"י, שם, ד"ה: 'היום יושב'.

²⁹ ראה עוד: ע' מאיר, רבי יהודה הנשיא: דיוקנו של מנהיג במסורות ארץ ישראל ובבל, ת"א תשנ"ט, עמ' 336.

³⁰ מקור זה נדון רבות במחקר מכמה היבטים, למשל: בר (לעיל, הערה 20), עמ' 126; הנ"ל, אמוראי בבל – פרקים בחיי הכלכלה, רמת-גן תשמ"ב², עמ' 222-223; R. Kalmin, 'Talmudic Portrayals of Relationships between Rabbis: Amoraic or Pseudepigraphic?', *AJS Review* 17 (1992), p. 178; A Cohen, 'Was Age the Decisive Criterion of Subordination Among the Amoraim?', *JQR* 92 (2002), p. 302. (להלן: א' כהן, 'גיל').

³¹ דיון במקורה האטימולוגי של ה"כלה" ובשיטות שהוצעו במחקר בדבר מעמד זה בבבל התלמודית ראה בעיקר: גודבלאט, הוראה רבנית (לעיל, הערה 3), עמ' 155-170; גפני (לעיל, הערה 3), עמ' 213-226.

הצעה זו של רש"י מחייבת להניח שרב אדא בר אהבה 'האריך ימים הרבה' – מן הדור הראשון-שני ועד לדור החמישי!³² כלומר אף אם נניח שמדובר בחכם שנולד בשלהי חייו של רבי יהודה הנשיא, כלומר 200-220 לסה"נ, וחי עד לזמנו של רב נחמן בר יצחק (נפטר ב-356 לסה"נ).³³ מכאן שימי חייו היו יותר מ-100 שנה,³⁴ והנחה זו סותרת את הידוע לנו בדבר גילם המרבי של האמוראים.³⁵ ואף אם נניח שרב אדא האריך ימים יותר מ-100 שנה, הרי הנחה זו סותרת את יחסי הכפיפות וההיררכיה הידועים על אמוראי בבל. וכאן נפרט:

ממחקרים שעסקו בבחינת מערכות היחסים ההיררכיים שבין אמוראי בבל עולה שהגיל היה הגורם הדומיננטי ביחסי הכפיפות שבין אמורא אחד לאמורא אחר.³⁶ יחסי הכפיפות בין האמוראים היו קבועים בכל שנות חייהם³⁷ ללא תלות במעמדם או בתפקיד שמילאו.³⁸ ממסורות שונות של שני התלמודים עולה שרב אדא בר אהבה היה כפוף לחכמי הדור השלישי – רב יוסף ועולא³⁹ ובעיקר לרבא, בן הדור הרביעי: רב אדא בר אהבה יושב לפני רבא,⁴⁰ מקשה לו⁴¹ ומוסר מסורות הלכה משמו.⁴² כיצד אפוא אפשר לקבל את פירושו של רש"י, שממנו משמע שרב אדא כפוף לחכמים אלו בני הדור השלישי והרביעי למרות גילו המופלג? על פי מקורות אלה הדעת נותנת, כלשון 'בעלי התוספות' על אתר, 'דשני רב אדא בר אהבה הווי': הראשון – תלמיד רב בסורא, בן הדור השני; והשני – בדור הרביעי-חמישי, תלמיד רבא במחוזא.⁴³

³² מתברר שרש"י התבסס בדבריו גם על אחת הגרסאות של מסורת בבבלי, תענית כ ע"ב, שממנה אפשר להסיק על אריכות ימיו של רב אדא בר אהבה ('שאלו תלמידיו את רבי זירא ואמרי לה לרב אדא בר אהבה'). ואולם במקבילה בבבלי, מגילה כח ע"א נזכר רק שמו של רבי זירא ללא אזכורה של המסורת 'ואמרי לה לרב אדא בר אהבה', ואילו מן המסורת המקבילה בירושלמי, תעניות ג, יא (סז ע"א) אין וודאות שאכן זו כוונת השואלים, ועיי"ש. מכל מקום, אף אם נקבל את ההנחה שהמסורת היא שרב אדא האריך ימים, עדיין קשה יהיה לקבל את הצעתו של רש"י נוכח הדברים המוצעים להלן בפנים.

³³ ראה לעיל, הערה 11.

³⁴ ולא כתמיהתו של ר' אברהם זכות על פירוש רש"י הסבור שלפי פירושו תקופת פעילותו של רב אדא בר אהבה נמשכה כ-140 שנה, שהרי מן האירוע המתואר שם בבבא בתרא עולה שרב יוסף עדיין היה בין החיים, כלומר לפני שנת 323 לסה"נ (ר' אברהם זכות, יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי [להלן, יוחסין השלם, מהדורת פיליפאוסקי], ירושלים תשכ"ג, עמ' 106).

³⁵ א' כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 105-106; וראה עוד דבריו של מ' בר בדינו בשאלת כהונתו של רב נחמן בראשות ישיבה בנהרדעא (בר, (לעיל הערה 2), עמ' 98-99).

³⁶ ראה בעיקר א' כהן, 'גיל' (לעיל, הערה 30), עמ' 279-313.

³⁷ א' כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 211, הערה 139.

³⁸ דיון נרחב בעניין זה ראה א' כהן, 'גיל' (לעיל, הערה 30), עמ' 308-310.

³⁹ מצאנו את רב אדא בר אהבה מוסר משמו של עולא (בבלי, בבא קמא נה ע"א), וכפוף לרב יוסף (בבלי, קידושין עו ע"ב).

⁴⁰ בבלי, תענית ח ע"א.

⁴¹ למשל: בבלי, שבת צד ע"א; שם, קלח ע"ב; פסחים כ ע"א; שם, ס ע"ב; שם סט ע"ב; נדרים כו ע"ב.

⁴² בבלי, פסחים יד ע"א; כתובות סח ע"ב.

⁴³ תוספות, שם, ד"ה: 'היום יושב'. ראה עוד ר' שלמה אלגאזי, הליכות אלי, ירושלים תשנ"ח, עמ' רסב; ר' יצחק למפרונטי, פחד יצחק, כרך ז, מהדורת צילום: ירושלים תשל"ל, עמ' עה; היימאן

(3) נאמר בבבלי, עירובין סב ע"ב-סג ע"א:

מהו לאורויי במקום רבו... רב חסדא אורי בכפרי בשני דרב הונא, רב המנונא אורי בחרתא דארגיז בשני דרב חסדא.

לפי המסורת שלפנינו, רב חסדא הורה הלכה בעיר כפרי בחיי רב הונא, ורב המנונא הורה בחרתא דארגיז בחיי רב חסדא. שתי הדוגמאות אמורות בתלמידים שהורו בחיי רבם בערים הסמוכות לסורא (כפרי וחרתא דארגיז)⁴⁴ אבל לא במקום מושבו של רבם.⁴⁵ אכן מאיגרת רב שרירא גאון עולה שלאחר מותו של שמואל (254 לסה"נ) עמד רב הונא בראשות ישיבת סורא כ-40 שנה, עד מותו בשנת 297 לסה"נ. עוד נראה שהגאון אף יודע את מיקומה הגאוגרפי של הישיבה עצמה,⁴⁶ השוכנת 'קרוב' למתא מחסיא (הסמוכה מאוד לסורא). ואלה דברי רש"ג באיגרתו:⁴⁷

ושכיב שמואל בשנת תקס"ה... ובתר שמואל מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה ארבעין שני... ואיגבר רב הונא טובא דהוה מן דבי נשיאה ורב יהודה בפום בדיתא ותלמידיה קמיה והוה מתחזי ליה לרב הונא לפרקים... ומדרשו דרב הונא קרוב הוא למתא מחסיה ורב חסדא חבר הוה לרב הונא ובסורא הוה... ושכיב רב הונא בשנת תר"ח.⁴⁸

לאור הנתונים העולים מן האיגרת מתמיהה הנחתו של רש"י שמקומו של רב הונא היה בפומבדיתא, וזה לשונו: 'בכפרי – שם מקום, ולא היה מקומו של רב הונא, ומקומו

(לעיל, הערה 10), עמ' 100-102; ח' אלבק (לעיל, הערה 17), עמ' 193, 354-355; ב' כהן (לעיל, הערה 22), עמ' 458, הערה 71, ושם עמ' 462.

⁴⁴ על סמיכותה של כפרי לסורא ראה בעיקר: אופנהיימר (לעיל, הערה 25), עמ' 169-170 ובהערה 5 שם. סמיכותה של חרתא דארגיז לסורא עולה יפה מעדותו של רב נטרונאי גאון. ראה: י' ברודי, תשובות רב נטרונאי גאון, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 571; ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד (אונומסטיקון תלמודי), ירושלים תשל"ט, עמ' 124; אופנהיימר (לעיל, הערה 25), עמ' 142-143.

⁴⁵ ראה בהרחבה י' פלורסהיים, 'לתולדות חייו של רב חסדא', סיני עא (תשל"ב), עמ' קכג; R. Kalmin, *Sages, Stories, Authors, and Editors in Rabbinic Babylonia*, Atlanta-Georgia 1994, pp. 299-301; B. Cohen, 'How Many Amoraim Named "R. Hamnuna" Are Mentioned in the Babylonian Talmud? (A Study in Talmudic Chronology)', *The Review of Rabbinic Judaism* 10 (2007) [in press].

⁴⁶ כבר העיר על זה ברודי (לעיל, הערה 3), עמ' 83, הערה 35. יש להוסיף שרב הונא אף נחשב לתלמידו של רב, מייסד ישיבת סורא (היימאן [לעיל, הערה 10], עמ' 338; ח' אלבק [לעיל, הערה 17], עמ' 195).

⁴⁷ מתא מחסיא נחשבה לפרבר של סורא (אופנהיימר [לעיל, הערה 25], עמ' 421), ובסוף תקופת התלמוד או אפילו לאחר מכן נהפכו השמות למלים נרדפות של אותו מקום. ראה: א' כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 147, הערה 22.

⁴⁸ רש"ג, איגרת רש"ג, נוסח צרפת, עמ' 82-85 (בדילוגים).

בפומבדיתא, ושתייהן ב[מדינת] 49 בבל'.⁵⁰ על פירוש זה כבר תמה ר' אברהם זכות וכתב: 'ותימא על רש"י שפירש בפ' הדר עם הנכרי כי רב הונא הוא בפום בדיתא, והאמת... כי היה בסורא'.⁵¹ גם חוקרים אחרים הראו 'טעות' זו.⁵² קשה להניח שרש"י היה מייחס מיקום גאוגרפי כזה לרב הונא אילו נסמך על איגרת רב שרירא גאון כמקור עיקרי לכרונולוגיה של אמוראי בבל. שלא כבמקרים קודמים נראה שבעניין זה קשה למצוא את מקור ידיעה גאוגרפית זו אצל רש"י. בעיה זו עולה מן העובדה שמן הבבלי עצמו אין כל ידיעה מפורשת על שהותו של רב הונא בפומבדיתא,⁵³ לכן אין הדעת נותנת שהדבר הוסק ממקור מפורש בעניין זה.

(4) נאמר בבבלי, בבא מציעא פו ע"א:

רבי ורבי נתן סוף משנה, רב אשי⁵⁴ ורבינא⁵⁵ סוף הוראה.⁵⁶

⁴⁹ המוסגר הוא על פי כ"י בודליאנה Opp. Add. 423 והסמינר התיאולוגי Rab. 718. נוסח דומה מביא 'בעלי התוספות' (שם, ד"ה: 'רב חסדא אורי') לדברי רש"י, רק בשינויים קלים: 'כדמפרש הקונטרס, שלא היה שם (=בכפרי – בש"כ) מקומו של רב הונא, ובפומבדיתא היתה מקומו'.

⁵⁰ רש"י, שם, ד"ה: 'בכפרי'.

⁵¹ ר' אברהם זכות, ספר יחסין, מהדורת פיליפאווסקי, עמ' 125 (ההדגשות שלי). יצוין שעל מיקומו של רב הונא בסורא (לא כראש ישיבה דווקא) אפשר ללמוד גם ממקור מפורש בבבלי, סנהדרין יז ע"ב, שלפיו 'סבי דסורא' הם 'רב הונא ורב חסדא'.

⁵² י' אוברמאייר קובע שמדובר בטעות (J. Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien im Zeitalter des Talmuds und des Gaonats*, Frankfurt 1929, p. 317, n. 1). [לעיל, 10], עמ' 338) סבור שמדובר ב'טעות סופר'. אפשרות זו איננה מתקבלת לא רק משום שנוסח זה מופיע בכל כתבי היד של רש"י לסוגיה, אלא אף משום שהוא מצוטט גם על ידי בעלי התוספות (ראה לעיל, הערה 49).

⁵³ י' פלורסהיים, 'היחסים בין חכמי הדור השני של אמוראי בבל', ציון נא (תשמ"ו), עמ' 284.

⁵⁴ בכ"י אסקוריאלי G-I-3, מינכן 95 ו-וטיקן 115 איתא: 'אשי', וכן בתשובת גאון. ראה: א"א הרכבי (מהדיר), זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ברלין תרמ"ז, סי' ריט, עמ' 104; רש"י, ג, אגרת רש"י, ג, עמ' 69; 'מפתח למנעולי התלמוד' לרב נסים גאון, ראה: י' גאלדנטל (מהדיר), המפתח למנעולי התלמוד, ירושלים תשל"א, ג ע"ב.

⁵⁵ בכ"י המבורג 165, וטיקן 115 ופירנצה 8 איתא: 'רבינא ורב אשי'. סדר זה של שמות החכמים מצוי גם בתשובת גאון. ראה: י' מילר (מהדיר), תשובות הגאונים – גאוני מזרח ומערב, ברלין תרמ"ח, סי' קלא. על המשמעות ההיסטורית העולה מנוסח זה ראה: כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 126, הערה 57.

⁵⁶ בקטע שפרסם א' מארכס ל'סדר תנאים ואמוראים' (המוזיאון הבריטי, Add. 11,639) איתא: 'רב אשי ורבינא סוף התלמוד כלומ' סוף הוראה' (ראה: א' מארכס, 'סדר תנאים ואמוראים', תפארת ישראל – ספר היובל לישראל לוי, ברסלוי תרע"א, עמ' 163), ואולם ספק אם המדובר בנוסח מקורי של 'סדר תנאים ואמוראים', ראה: ש' אברמסון, 'לתולדות נוסח "סדר תנאים ואמוראים"', עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד (עורכים: י"ד גילת, ח"י לוין וצ"מ רבינוביץ), רמת-גן תשמ"ב, עמ' 226.

לפשר הביטוי 'סוף הוראה', כותב רש"י:

סוף כל האמוראין, עד ימיהם לא היתה גמרא על הסדר אלא כשהיתה שאלה נשאלת בטעם המשנה בבית המדרש, או שאלה על מעשה המאורע בדין ממון או איסור והיתר – כל אחד ואחד אומר טעמו, ורב אשי ורבינא סידרו שמועות אמוראין שלפניהם, וקבעו על סדר המסכתות כל אחד ואחד אצל המשנה הראויה והשנויה לה, והקשו קושיות שיש להשיב ופירוקים שראוים לתרץ הם והאמוראים שעמהם, וקבעו הכל בגמרא, כגון: איתיביה מיתיבי ורמינהי איבעיא להו, והתרוצים שעליהן, מה ששיירו אותן שלפניהן, ואותן שאמרו לפנייהם הקושיות והתירוץ שעליהם לא קבעום בגמרא על סדר המסכתות והמשנה שסידר רבי, ובאו רב אשי ורבינא וקבעום.⁵⁷

כמה מחקרים הראו ששיטת רש"י, כעולה מדבריו לעיל, סותרת במהותה את שיטת רב שרירא גאון באיגרתו בדבר דרך העריכה של התלמוד הבבלי.⁵⁸ א' ווייס הראה שההבדלים בשיטתם של רב שרירא ורש"י מתבטאים לא רק בדרך העריכה ובמידת תרומתם של שני החכמים הנזכרים לתהליך, אלא גם בכל שלושת היסודות המרכיבים את האמרה: זיהוים של 'רבינא ורב אשי' ומשמעות הביטוי 'סוף הוראה'.⁵⁹ נפרט את הדברים בקצרה: מדברי רש"י שצוטטו לעיל עולה שהוא פירש את הביטוי 'סוף הוראה' לא רק במשמע 'סוף האמוראים', כלומר סוף תקופת התלמוד, אלא אף במשמע 'סידור ועריכה של התלמוד', וכלשונו של ווייס: 'שיטה זו תופסת את הביטוי: סוף הוראה, במובן סוף תקופת האמוראים, כלומר מסדרי הש"ס'.⁶⁰ כמו-כן, רש"י מזהה את שני החכמים הנזכרים בעדות זו כרב אשי שעמד בראשות הישיבה בסורא ולאחר מכן במתא מחסיא כ-60 שנה, עד לפטירתו בשנת 427 לסה"נ,⁶¹ ואת

⁵⁷ רש"י, שם, ד"ה: 'סוף הוראה'. להבחנה בין ה'הוראה' האמוראית לבין 'פירושי וסבארי קרובים להוראה', ראה עתה פרק ד ממאמרו של א' כהן, 'לאופייה של ההלכה הסבוראית: סוגיית ריש קידושין ומסורת הגאונים', דיני ישראל, כד (2006) [בדפוס].

⁵⁸ למשל: א' ווייס, התהוות התלמוד בשלמותו, ניו-יורק תש"ג, עמ' 242-257; א"ש רוזנטל, עריכתה של מסכת פסח ראשון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ט, עמ' 6 ואילך; ד' רוזנטל, 'פרקא דאבילי', תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 97; הנ"ל, 'עריכות קדומות המשוקעות בתלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 155-156. סקירה של השיטות שהוצגו במחקר עד כה בשאלת עריכת הבבלי ודיון בשיטותיהם של רש"י ורש"ג ראה: קפלן (לעיל, הערה 19), עמ' 27-3; D. Goodblatt, 'The Babylonian Talmud', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 19/2 (1979), pp. 307-319; R. Kalmin, *The Redaction of the Babylonian Talmud: Amoraic or Saboraic?*, Cincinnati 1989, pp. 32-50.

⁵⁹ ווייס, לעיל, הערה 58.

⁶⁰ ווייס, שם, עמ' 245. סקירה של ספרות מחקר שהתמקדה בפירוש ביטוי זה ראה בעיקר: קפלן (לעיל, הערה 19), עמ' 34; ש"ז הבלין, 'על "החתימה הספרותית" כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה', מחקרים בספרות תלמודית (יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח' ט' בסיון תשל"ח), ירושלים תשמ"ג, עמ' 161, הערה 57.

⁶¹ רש"י, איגרת רש"י, עמ' 94; ח' אלבק (לעיל, הערה 17), עמ' 427-430.

'רבינא' – כרבינא הידוע, חברו של רב אשי, שמועד פטירתו נתון במחלוקת.⁶² לא כן רב שרירא גאון. לשיטתו, הביטוי 'סוף הוראה' פירושו 'סוף תקופת האמוראים', כלומר אמורא אחרון, ללא קשר לעריכה או לסידור של חומר כלשהו (ראה להלן).⁶³ יתרה מזו, רב שרירא מזהה את שני החכמים הנזכרים שלא כרש"י.⁶⁴ הראשון – רבינא בריה דרב הונא (המכונה ה'אחרון'),⁶⁵ ראש ישיבת סורא, שנפטר בשנת 500 לסה"ג, וכך מזוהה רבינא אף ב'סדר תנאים ואמוראים';⁶⁶ והשני – רב אסי/יוסף 'האחרון', ראש ישיבת פומבדיתא, שנפטר לאחר שנת 477, ואפשר שאף לאחר שנת 505 לסה"ג.⁶⁷ ואלה דברי רב שרירא באיגרתו:

ומלך במחסיא רב טביומי דהוא מר בר רב אשי ושכיב בשנת תשע"ט (=468 לסה"ג) במוצאי יום הכיפורים, ובתריה רבה תוספאה ושכיב בשנת תשפ"ח, ובארבעה בשב[ת]⁶⁸ דהוא י"ג בכסליו שנת תתי"א (=500 לסה"ג) שכיב רבינא בריה דרב הונא דהוא סוף הוראה... ובשנת תשפ"ז (=477 לסה"ג) שכיב רב סמא דאינו בריה דרבה, ובתריה מלך רב [אסי] [יוסף]⁶⁹ וביומויה סוף הוראה ואיסתתים תלמודא.⁷⁰

שיטותיהם של השניים – רש"ג ורש"י, שונות זו מזו אף בדבר אופן העריכה.⁷¹ אם רש"י תולה את עיקר פעולת העריכה ברבינא וברב אשי, כמובא בדבריו לעיל, הרי רב שרירא מתאר באיגרתו את התהוותו של התלמוד כתהליך מתמשך, דור אחר דור, במשך כל תקופת התלמוד, ללא קשר לשני החכמים הנזכרים. רב שרירא מדגיש את

⁶² ווייס, שם, עמ' 250; ח' אלבק, 'סוף ההוראה וסיום התלמוד', סיני – ספר היובל, ירושלים תשי"ח, עמ' עג-עה; ד' הלבני, מקורות ומסורות: יומא עד הגיגה, ירושלים תשל"ה, עמ' 7, הערה 10.

⁶³ וזה לשונו של ווייס (שם, עמ' 250): 'סוף הוראה פירושו סוף האמוראים כתקופה שבה נוצר החומר התלמודי האמוראי, ותו לא מידי. זה יוצא בהחלט מלשון רש"ג: איתוסף תלמודא דרא בתר דרא=איתוספא הוראה דרא בתר דרא, הוראה ותלמודא חד הוא, והוא דבר שהלך ונוצר=הלך ונתוסף דור אחרי דור'.

⁶⁴ ווייס, שם, עמ' 249-250; כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 55, וכך נאמר שם: 'לדעת רב שרירא גאון באיגרתו, רבינא הנזכר באימרה הידועה "רב אשי ורבינא – סוף הוראה" (ב"מ פו ע"א) הוא "רבינא בר רב הונא", אך לדעת רש"י, הוא רבינא חברו של רב אשי'.

⁶⁵ דיון בשאלה אם רבינא זה נזכר בתלמוד ראה: כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 25, 27, 55.
⁶⁶ ב'סדר תנאים ואמוראים', מהדורת כהנא, עמ' 6, נאמר על רבינא: 'בשנת תתי"א נאסף רבינא סוף הוראה, ונסתם התלמוד', והכוונה לרבינא 'האחרון' (בר רב הונא) ולא לחברו של רב אשי. ואולם בעמ' 5 שם נזכר רבינא אחר, בן דורו של רב אשי, אבל נראה שקטע זה אינו חלק מקורי מנוסח 'סדר תנאים ואמוראים'. דיון נרחב בעניין זה ראה: כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 110-115.

⁶⁷ כהן, רבינא (לעיל, הערה 3), עמ' 242, הערה 40.

⁶⁸ על פי כ"י וינה. בכ"י פארמה I איתא: 'בשבתא' ראה איגרת רש"ג, עמ' 95, הערה 8.

⁶⁹ בנוסח צרפת של האיגרת, עמ' 97, שמו 'רב אסי', ואילו בנוסח ספרד שם שמו הוא 'רב יוסי', ואילו לאחר מכן, בעמ' 99 (בשתי הנוסחאות), הוא נזכר בשם 'רב יוסף', ושינויי הנוסחאות: רבה יוסי, אבא יוסי, יוסי רבה.

⁷⁰ רש"ג, איגרת רש"ג, נוסח צרפת, עמ' 95, 97.

⁷¹ ראה בספרות הנזכרת לעיל, הערה 58.

שיטתו בעניין עריכת התלמוד בארבעה מקומות באיגרתו, ואלה דבריו:

ובכל דארא ודארא מן אלין דארי הות אית להון שמעתאתא דגרסי להון רבנן כולהון ומסדרי להי תדיר [עמ' 62]... באילין מילי איתוסיף תלמודא דארא בתר דארא דכל דארא קבעין ביה מילי מן ספיקי דמיחדשין ומעשים וביעיי [עמ' 66]... באילין מילי דאיתוסף בהי תלמודא דרא דבתר דרא [עמ' 68]... ולפום האכי איתוספא הוראה דארא דבתר דארא עד ראבינא דאיפסקא... ורבינא סוף הוראה [עמ' 69].⁷²

נראה ששיטת רש"י הוסקה מפרשנותו לסוגיות הבבלי. טבעי היה שהחכמים הנזכרים בעדות התלמודית – 'רבינא ורב אשי סוף הוראה', יזוהו עם רב אשי הידוע, בן הדור השישי, ועם רבינא חברו.⁷³ אכן בשיטה זו נקטו אף כמה חוקרים.⁷⁴ המחקר הראה שאף שיטתו של רש"י בעריכת התלמוד נראית תהליך טבעי שהוסק מכמה רשמים בתלמוד, וכלשונו של ווייס:

חכמים אלה ידעו מחד גיסא, שרבי יהודה הנשיא סידר את המשנה, כי זה נמצא מפורש בתלמוד... ומאידך גיסא מצאו במקום אחר בתלמוד: רב אשי ורבינא סוף הוראה, ובמקום אחר מצאו מהדורא קמא מהדורא בתרא של רב אשי.⁷⁵ על יסוד זה נולדה אצלם השיטה, שרב אשי הוא מסדר התלמוד. היה צורך רק לזהות את רב אשי... של סוף הוראה עם רב אשי של המהדורא קמא ובתרא והשיטה כבר עמדה וקיימה. כי המשנה נסדרה ע"י רבי ובודאי גם התלמוד נסדר על ידי מי שהוא, והנה יש רב אשי שעבר שתי פעמים על התלמוד ושעליו נאמר גם סוף הוראה, א"כ מה היא סוף הוראה ומהדורא קמא ובתרא אם לא סידור התלמוד בשתי מהדורות. והאידנטיפיקציה של רב אשי בעל המהדורות, שהוא באמת רב אשי סתם, עם רב אשי – רב אסי של סוף הוראה, היתה ענין קרוב מאוד ועל נקלה אפשר היה לבוא לידי כך. כי רב אשי סתם נמצא פעמים אין מספר בתלמוד והיה שגור בפי כל לומד תלמוד במקום שרב אשי-רב אסי של סוף הוראה היה זר לגמרי.⁷⁶

לסיכום: מן הדיון עד כה עולה שרש"י קבע את הכרונולוגיה של אמוראי בבל בעיקר מתוך התלמוד ולא משתי הכרונולוגיות של הגאונים – 'סדר תנאים ואמוראים' ואיגרת רב שרירא גאון. פירושי רש"י הכרוכים בכרונולוגיה ובהיסטוריוגרפיה של האמוראים מצטיינים אפוא ביכולתו לצרף פרטים היסטוריים זה לזה ולהשלים זה מזה ממקומות

⁷² רש"י ג, איגרת רש"י ג, נוסח צרפת, עמ' 62, 66, 68, 70.

⁷³ ווייס, שם, עמ' 254.

⁷⁴ ראה לעיל, הערה 62. על המופיע שם יש להוסיף גם: א"א אורבך, ההלכה – מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים תשמ"ד, עמ' 218-226.

⁷⁵ בבלי, בבא בתרא קנז ע"ב.

⁷⁶ ווייס, שם, עמ' 254; ראה גם: גודבלאט (לעיל, הערה 58), עמ' 311; ד' הלבני, 'עיונים בהתהוות התלמוד', סידרא כ (תשס"ה), עמ' 84-85; 97-98. והשווה: פרנקל (לעיל, הערה 2), עמ' 28-32.

שונים בתלמוד, לפרשם על פי הבנתו, להסיק מהם מסקנות היסטוריות רלוונטיות ולהציגם בתמצית לפני הלומד.⁷⁷ במקומות אחדים מצאנו מידע היסטוריוגרפי שהסיק רש"י מתשובות גאונים, והזכיר צוין על ידו במפורש.⁷⁸ מכאן מצאנו תימוכין להשערתו של א"מ ליפשיץ, שלו דעה יחידאית במחקר, ואלה דבריו: 'ובכל מקום שם לבו לסדרי דורות התנאים והאמוראים... את ידיעותיו אלה שאב רש"י בעיקר מתוך התלמוד, עד כמה שאפשר לשאבן מכאן. מקורות אחרים לעזר ולריאליה לא היו לו אז ולא יכול להסתייע במה שאין לו'.⁷⁹

ב

הממצאים האלה פותחים שוב את הדיון בראיות לזיקה שבין פירוש רש"י לתלמוד ובין איגרת רב שרירא גאון (או 'סדר תנאים ואמוראים'), שהוצגו עד כה במחקר. לפי ההנחה הרווחת, רש"י הכיר את איגרת רב שרירא גאון והשתמש בה בפירושו לתלמוד.⁸⁰ את שיטת המחקר המאפיינת את הראיות שהוצגו עד כה בעניין זה אפשר לחלק לשניים:

- (1) אם פירוש רש"י לתלמוד תואם את המידע הכרונולוגי שבאיגרת רב שרירא גאון, ההנחה היא שרש"י התבסס על האיגרת וממנה הוא העתיק, לעתים 'מלה במלה'.
- (2) בשני מקומות רש"י מזכיר במפורש את רב שרירא גאון: במקום אחד הוא מזכיר את 'כתב תשובתו', ובאחר את 'פסק סידרו', ושוב ההנחה היא שבשני המקומות האלה כיוון רש"י לאיגרת רב שרירא גאון.

העיון במקורות האלה מלמד שהמידע הכרונולוגי בפירוש רש"י התואם את זה שבאיגרת רב שרירא גאון, נמצא כבר בתלמוד או בתשובה אחרת של הגאונים (בשם רב שרירא או רב האי),⁸¹ ואין הכרח להסיק מכאן שרש"י היה תלוי באיגרת דווקא. לדעתי, מידע שווה בשני המקורות אין בו כדי להעיד שרש"י השתמש באיגרת, ויש

⁷⁷ תכונותיו הפרשניות של רש"י בפירושו לכבלי נדונו רבות במחקר, ולא כאן המקום לציין את כולן. ראה בעיקר: י' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק ראשון, ירושלים תש"ס, עמ' 41-50; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים – קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשס"א, עמ' 218-220, וראה בציונים הביבליוגרפיים שם.

⁷⁸ בעדות אחת (שבת יט ע"ב, ד"ה: 'דארגיז'; עירובין סג ע"א, ד"ה: 'דארגז') נסמך רש"י על מידע שהגיע לידו מן הגאונים, והוא מציין זאת במפורש, וזה לשונו: 'כך מצאתי בתשובה/לכך ראיתי בתשובת הגאונים' (ראה עוד י' ברודי, תשובות רב נטרונאי גאון ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 571).

שני המקרים האחרים שבהם הוא מציין את תלותו באחת מתשובות הגאונים יידונו להלן בפנים.

⁷⁹ ליפשיץ (לעיל, הערה 2), עמ' כז-כח. הנ"ל לא הציג כל ראייה למסקנה זו.

⁸⁰ ראה לעיל, הערה 2.

⁸¹ כידוע מן המחקר, רש"י הרבה להשתמש בחלקי תשובות של רב שרירא גאון ושל רב האי גאון. ראה: צונץ, תולדות רש"י (לעיל, הערה 2), עמ' טז ע"א; א"ה ווייס, 'תולדות רבנו שלמה בר יצחק', בית תלמוד ב (תרמ"ב), עמ' 71; ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות', רש"י – עיונים ביצירתו (עורך: צ"א שטיינפלד), רמת-גן תשנ"ג, עמ' 159; גרוסמן (לעיל, הערה 77), עמ' 220; הנ"ל, רש"י: ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 141.

לבחון תחילה את מכלול המקורות שמהם יכול רש"י לשאוב את המידע הכרונולוגי.⁸² נראה שהמבקש להוכיח את תלותו הבלעדית של רש"י באיגרת רב שרירא גאון, עליו הראיה. זאת ועוד, אפילו משני המקומות שבהם רש"י מזכיר את הגאון במפורש אין להביא ראיה שהוא ראה את האיגרת או אפילו התייחס אליה בדבריו (ראה להלן). דוגמה לכך אפשר למצוא במקור שהביאו רוב החוקרים כדי להוכיח שרש"י הכיר את איגרת רב שרירא גאון, אבל כבר הודה ב"מ לוין, מן הראשונים שבהם, שאפשר שרש"י כיוון לתשובה אחרת של רב שרירא ולא לאיגרת רב שרירא גאון.⁸³ נבחן את שתי הטענות דלעיל (מס' 1 ו-2) שהובאו במחקר, במספר דוגמאות מייצגות:

דוגמה 1:

בבבלי, סנהדרין לב ע"ב איתא: 'ת"ר: צדק צדק תרדוף – הלך אחר חכמים לשיבה... **אחר רבי יהושע לגולה**'. רש"י בפירושו על אתר מזהה את ה'גולה' עם פומבדיתא, וזה לשונו: 'לפומבדיתא, כדתנן בראש השנה (כג, ב): עד שרואה כל הגולה לפניו כמדורת אש. ואמרינן (שם כג, א): מאי גולה? אמר אביי: פומבדיתא, שעיקר ישיבת בבל שם היתה'.⁸⁴ קטע תלמודי זה ציטט רב שרירא גאון באיגרתו בהקשר אחר, וזה לשונו: 'ובשנת תק"ע אתא פאפא בר נצר ואחרבה לנהרדעא ואזל רבה בר אבבה זקינינו ורב נחמן לשכנציב ולשילחי ולמחוזא... ושאר רבנן דילן לפום בדיתא דמן יומי בית שני הות עיקר גולה כדתנן עד שרואה את כל הגולה לפניו כמדורת אש ואמרינן מאי גולה? אמר אביי פומבדיתא'.⁸⁵

א"ה ווייס הציג מקבילה זו לראיה שרש"י העתיק מן האיגרת, ואלה דבריו: 'הרי אלה דברי רש"י ממש... ולא עוד אלא שבאגרת רש"י כתוב בטעות "אמר אביי" במקום אמר רב יוסף שבגמרא והעתיק רש"י דבריו עם חילוף השמות'.⁸⁶ כלומר ווייס הביא שתי ראיות לזיקה שבין שני הקטעים: (א) בשני הטקסטים (פירוש רש"י והאיגרת) 'עיקר גולה' מזהה עם העיר פומבדיתא; (ב) בשני הטקסטים קיימת 'שגיאה' משותפת – 'אמר אביי' – במקום 'אמר רב יוסף' שבדפוסים.

נפתח בראיה השנייה של ווייס – ה'טעות' המשותפת בשני המקורות. בחינת כל עדי הנוסח של הסוגיה (ונוסחאות הראשונים) מלמדת שהנוסח המקורי הוא 'אמר אביי' ולא 'אמר רב יוסף'.⁸⁷ יוצא אפוא שהנוסח שציטט רש"י הוא הנוסח המקובל, ולא היה עליו לקחתו מן האיגרת דווקא. ואשר לראיה הראשונה, כיוון שהמקור לזיהוי 'עיקר גולה' עם 'פומבדיתא' נמצא כבר בבבלי, ורש"י עצמו מצטטו, מדוע נקבע שבזיהוי 'עיקר גולה' עם פומבדיתא נסמך רש"י על האיגרת דווקא? הנחה מעין זו מצויה אצל ווייס אף בראיות אחרות שהביא לטענתו, שרש"י התבסס על האיגרת ואף העתיק

⁸² הערה דומה מצויה גם בביקורתו של א"א אורבך על א"י ברומברג, שנקט שיטה דומה בבירור הזיקה בין פירוש רש"י לירושלמי. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות – תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, כרך ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 705, הערה 33.

⁸³ ראה להלן בפנים, ליד הערה 109.

⁸⁴ רש"י שם, ד"ה: 'לגולה'.

⁸⁵ רש"י ג, איגרת רש"י ג, נוסח צרפת, עמ' 82.

⁸⁶ א"ה ווייס, 'מבואות התלמוד ותולדותיהם', בית תלמוד א (תרמ"א), עמ' 56.

⁸⁷ והעיר על כך כבר ד' רוזנטל, 'פרקא דאביי' (לעיל, הערה 58), עמ' 102-103.

ממנה 'מלה במלה':⁸⁸

דוגמה 2:

כותב רש"י בפירושו לבבלי, בבא מציעא לג ע"א: 'המשנה ותלמוד' היו 'תלויין בגירסא ומשתכחים, שבימיהם לא היה גמרא בכתב, וגם לא היה ניתן לכתוב, אלא לפי שנתמעטו הלבבות התחילו דורותינו לכותבו'.⁸⁹ על זה כותב י' פרנקל: 'כאן, בתיאור הדורות שלאחר חתימת התלמוד, ובתוכם גם דור רש"י עצמו, **משתמש רש"י בדברי רש"ג ואומר**...'⁹⁰ אכן גם רש"ג קובע באיגרתו שהמשנה והתלמוד הועברו בעל פה ונכתבו רק לאחר תקופת התלמוד.⁹¹ ואולם שינויי הנוסח של דברי רש"י בקטע שלפנינו מקשים את הבנת שיטתו.⁹² בכ"י לונדון 413 ובכ"י קמברידג' 8, Add. 478 הנוסח הוא 'הדורות', ואילו בכ"י וטיקן 131 הנוסח הוא 'דורותיהן'. בכל אחד משני הנתונים האלה דעתו של רש"י משתנה מן הקצה אל הקצה. ואף אם נקבל את מסורת הנוסח שעל פיה מכריע פרנקל, עדיין לא הוכח שדווקא דברי רב שרירא גאון באיגרתו היו המקור לדברי רש"י. י' זוסמן הראה במקום אחר ששיטה דומה מצויה גם אצל גאונים אחרים, ואין היא מייחדת את רב שרירא באיגרתו.⁹³ למשל, בתשובת גאון

⁸⁸ למשל, על בית הכנסת 'שף ויתבי' הנזכר בבבלי, מגילה כט ע"א אומר רש"י (ד"ה: 'דשף ויתבי'): 'ובנאה יכניה וסייעתו מאבנים ועפר שהביאו עמהן בגלותן, לקיים מה שנאמר 'כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו'. ווייס כותב: 'ולפעמים היתה התשובה הזאת לו לעיניים בפירושו על הגמרא אף שאינו מזכירה' (בית תלמוד א, עמ' 56), ולראיה הוא מציג את המסורת הבאה מ'איגרת רב שרירא גאון' כמקור לדברי רש"י: 'מעיקרא מן כד גלות ישראל גלות יכניה החרש והמסגר וכמה נביאים עמהם אתינין לנהרדעא ובנו התם יכניה מלך יהודה וסייעתו כנישתא ויסדוה באבנים ועפר דאיתו בהדיהון מן בית מקדשא והוה קורין עלה כי רצו עבדיך את אבניה' (לניתוח עדות זו של רב שרירא ראה: א' אופנהיימר, 'בתי כנסת בעלי זיקה היסטורית בבבל התלמודית', בתי כנסת עתיקים [עורכים: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט], ירושלים תשמ"ח, עמ' 149). מיותר לציין שהדמיון בין הקטעים אינו בנוסח אלא ברעיון הכללי, וקשה לראות כאן העתקה ישירה מן האיגרת, כטענת ווייס. רעיון זה מופיע בתשובה אחרת המיוחסת לרב שרירא ומובאת על ידי בנו, רב האי גאון (תשובות הגאונים, שערי תשובה, ירושלים תשכ"ו, סימן עא): 'ורבינו האי גאון ז"ל השיב בתשובה שנשאל מאת רבינו אלוף הקדש אביו ז"ל כשגלה יכניה עם החרש והמסגר ועם הנביאים שהיו עמהם כשבאו לנהרדעא בנו שם בית הכנסת מעפר ואבנים שהביאו עמהם ממקום בית המקדש שכן כתיב כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו'. מכאן שידיעה כזאת יכלה להגיע לידי רש"י גם ממקור אחר ולא מן האיגרת דווקא, בייחוד כשידוע שרש"י הרבה להשתמש אף בחלקי תשובות של רב שרירא ושל רב האי גאון (ראה לעיל, הערה 81).

⁸⁹ רש"י, שם, ד"ה: 'ואינה מידה'. נוסח דברי רש"י הוא על פי כ"י בודליאנה 429, לונדון 412 והסמינר התיאולוגי.

⁹⁰ פרנקל (לעיל, הערה 2), עמ' 32.

⁹¹ רש"ג, איגרת רש"ג, עמ' 18-19.

⁹² וכבר העיר על זה י' זוסמן במאמרו "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה, מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 370, נספח י.

⁹³ זוסמן, שם, עמ' 296-299.

המיוחסת לרב האי,⁹⁴ נאמר: 'אבל השתא דאמעית ליבא וצריך עלמא לעיוני בנוסחי שפיר עבדי כותבי הלכות והלמד מהן יש לו קיבול שכר'. שיטה דומה מצויה גם בדבריו של רב ניסים גאון בספרו 'מפתח למנעולי התלמוד'.⁹⁵ יוצא אפוא שאם אכן שיטת רש"י מבוססת על מקור עצמאי קדום אחר, הרי ספק אם אפשר לייחס אותה לאיגרת דווקא, בשעה שאותה שיטה מיוצגת גם בדבריהם של גאונים אחרים.⁹⁶

דוגמה 3:

בבבלי, כתובות ז ע"ב, מוזכר שמו של רב חנא בגדתאה, אמורא בן הדור השני,⁹⁷ שאת כינויו 'בגדתאה' רש"י מזהה עם העיר בגדד, ואלה דבריו: 'עיר שבבבל ושמה בגדת. [בפסק סדרו]⁹⁸ של רב שרירא גאון היא נזכרת'.⁹⁹ מהנחת היסוד שבביטוי 'פסק סידרו' רש"י מתכוון לאיגרת רב שרירא גאון, הוסק שרש"י הכיר את האיגרת והשתמש בה.¹⁰⁰ ואולם, לא זו בלבד שהופעתו של הביטוי בכתבי היד מסופקת,¹⁰¹ אלא שלא ברור אם אכן הצירוף 'פסק סידרו' מוסב לאיגרת רב שרירא גאון. פירוש הביטוי 'פסיק סידרא' המופיע ארבע פעמים בבבלי¹⁰² הוא קריאת הפרשה פסוקים פסוקים – כל פסוק לעצמו.¹⁰³ משמעות דומה עולה גם מפירושו של רש"י לביטוי זה

⁹⁴ אוצה"ג, מסכת שבת, חלק התשובות, מהדורת לוי (ירושלים תר"ץ), עמ' 101-102. לייחוס התשובה לרב האי גאון ראה זוסמן, שם, הערה 75. יצוין שרש"י השתמש בקטעי תשובות של רב שרירא ושל רב האי גאון, ראה לעיל, הערה 81.

⁹⁵ רב ניסים גאון (לעיל, הערה 54), ג ע"ב.

⁹⁶ לדעת פרנקל, דווקא מושגי היסוד (כגון: 'משנה', 'תלמוד', 'גמרא', 'סברא') ושיטתו הכוללת של רש"י בעריכת התלמוד היו הבסיס לשיטתו של רש"י (בבא מציעא פו ע"א, ד"ה: 'סוף הוראה'). טענה זו נראית קשה לאור הדברים המוצגים לעיל בפנים, ליד הערה 54 ואילך.

⁹⁷ ח' אלבק (לעיל, הערה 17), עמ' 198.

⁹⁸ ביטוי זה נמצא בשינויי נוסח בין כתבי היד של רש"י. בכ"י אנגליקה 11705 איתא: 'בפסיקות שלרב שרירא'. בכ"י אוקספורד 97 Opp. איתא: 'בספר סדרו'. ובכ"י פטרבורג II A0295/8 איתא: 'בפסוק [...] של רב שרירא'.

⁹⁹ רש"י, שם, ד"ה: 'בגדתאה'.

¹⁰⁰ ראה, למשל, צונץ (לעיל, הערה 2), עמ' טו ע"ב-טז ע"א; ווייס (לעיל, הערה 86), עמ' 56 ('רש"י הביא אגרת רש"י... ומזכירה לפעמים על שם מחברה... ובמקום אחר קראה פסק סדרו'); לוי, איגרת רש"י, מבוא, עמ' II-I; ש' אלבק (לעיל, הערה 2), עמ' עא, הערה 22.

¹⁰¹ ראה לעיל, הערה 98.

¹⁰² שבת קנב ע"א; יומא פז ע"א; מו"ק טז ע"ב; ב"ב קסד ע"ב.

¹⁰³ ראה: W. Bacher, *Die Exegetische Terminologie der Jüdischen Traditionsliteratur*, Leipzig 1899, p. 135; סוקולוף (לעיל, הערה 20), עמ' 800; מ' עסיס, 'מסביב ל"סידרא"', בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 356. י' לוי ומ' יאסטרוב מפרשים את הפועל 'פסיק' במשמעות 'להפסיק', 'לסיים', כלומר לסיים את קריאת ה'סידרא' (J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, vol. 3, Darmstadt 1963, p. 484; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, N.Y. 1971, p. 959). כך מפרש גם ש"ר רפפורט וכותב: 'והנה "פסקי" בתלמוד כמו מפטירים, ור"ל שפוסק ומסיים בקריאה זו' (ש"ר רפפורט, ערך מלין, וורשה תרע"ד, עמ' 333). ואולם פירוש זה נדחה על ידי עסיס (לעיל), עמ' 355.

בבבלי.¹⁰⁴ מן העיון בסוגיות אלה עולה שמעמד זה כלל גם את פירוש הפסוקים הנדונים.¹⁰⁵ מכל מקום, מכאן אפשר להניח שרש"י מתכוון בדבריו לתשובה אחרת של רב שרירא, שעניינה פירושי פסוקים מקראיים. אכן, ב"מ לוין, שדן בכינוייה של האיגרת אצל הראשונים, היה ער לאפשרות זו.¹⁰⁶ הוא אף הביא תשובה המיוחסת לרב שרירא בקובץ 'תשובות גאונים קדמונים'¹⁰⁷ (שעריכתו יוחסה לר' יוסף טוב עלם),¹⁰⁸ ובה נזכרת העיר בגדד, והודה: 'ובאמת נזכרה העיר אצל רש"י גם במק"א (במקום אחר – בש"כ)... והנה התשובה הזאת היא באור פסוקים שונים... ועל כן אולי יתכן לומר גם כן שכונת רש"י בשם "פסק סדרו" על התשובה הזאת ולא דוקא על האגרת'.¹⁰⁹ אם-כן, אין כאן ראיה ודאית שבביטוי 'פסק סדרו' רש"י מתכוון לאיגרת רב שרירא גאון דווקא.

דוגמה 4:

המקום השני שבו נזכר שמו של רב שרירא בפירושו של רש"י הוא בבבלי, גיטין ס ע"ב. בסוגיה נזכר ה'שיפורא', שבתחילה היה ב'בי רב יהודה, ולבסוף בי רבה, ולבסוף בי רב יוסף, ולבסוף בי אבבי, ולבסוף בי רבא'. לזיהויו של ה'שיפורא' רש"י מציג את 'כתב תשובתו' של רב שרירא, וכך כתב: 'ורב שרירא גאון פירש בכתב תשובתו, שיפורא שופר של נדבה שהיו נותנין לתוכו נדבה השלוחה לבני הישיבה כמו י"ג שופרות שהיו במקדש'.¹¹⁰ קטע במשמעות דומה מופיע באיגרת רב שרירא גאון, וזה לשונו: 'ושיפורא הוה קופא דרבנן דמתיבא תא דמאי דאתי להון מן ישראל כי דתנן בקופות בשקלים שלשה עשר שופרות היו במקדש'.¹¹¹ בשני הטקסטים ה'שיפורא' מזוהה עם 'קופת צדקה', ובשניהם הדבר נלמד מן המשנה בשקלים ו, א ו-ה. גם המקור הזה הביא להנחה שרש"י השתמש באיגרת רב שרירא גאון, המכונה כאן 'כתב תשובתו'.¹¹² ואולם מקיומן של קובצי תשובות המיוחסות לרב שרירא ורב האי גאון

¹⁰⁴ בבלי, שבת קנב ע"א, ד"ה: 'פסיק סידרא'; יומא פז ע"א, ד"ה: 'סידרא'. ראה גם: בכר (לעיל), הערה 103), עמ' 135, הערה 2; עסיס (לעיל, הערה 103), עמ' 355-356. ביטוי זה קיים גם בספרות הגאונים, ראה את הערת ח' אלבק, ספר האשכול, חלק ראשון, ירושלים תשמ"ד, עמ' 136, הערה ג.

¹⁰⁵ א' אמיר, מוסדות ותארים בספרות התלמוד, ירושלים תשל"ז, עמ' 150-152; י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים תשנ"א, עמ' 28.

¹⁰⁶ לוין, איגרת רב שרירא גאון, מבוא, עמ' IV, הערה ב.

¹⁰⁷ תשובות גאונים קדמונים, מהדורת ד' קאסל, ת"א תשכ"ג, כג ע"א.

¹⁰⁸ ראה את מבואו של שי"ר רפפורט למהדורתו של ד' קאסל, שם, ג ע"ב ואילך. והשווה: גרוסמן (לעיל, הערה 77), עמ' 74, ושם הערה 114.

¹⁰⁹ לוין, איגרת רש"י ג, שם, הערה ב. אף אם נקבל את הזיהוי 'פסק סדרו' עם 'איגרת רב שרירא גאון', נראה שמלשונו של רש"י עדיין אין ראיה חד-משמעית שהאיגרת הייתה לפניו.

¹¹⁰ רש"י, שם, ד"ה: 'והא שופר'.

¹¹¹ רש"י ג, איגרת רש"י ג, עמ' 87-88.

¹¹² י"ל צונץ (לעיל, הערה 2), עמ' טו-טז; ב"מ לוין, איגרת רש"י ג, הקדמה, עמ' II ('רש"י במסכת גיטין ס ע"ב מוסיף על "תשובה" כנוי "כתב" וקורא לה שם: "כתב תשובה"); ווייס (לעיל, הערה 86), עמ' 56; ש' אלבק (לעיל, הערה 2), עמ' ע-עא, הערה 22.

שהיו לפניו,¹¹³ ולאור העובדה שקטעים בעלי פירוש דומה לזה של רב שרירא מצויים גם אצל רב ניסים גאון¹¹⁴ ובקטע אחר המיוחס לרבנו חננאל¹¹⁵ אפשר ללמוד שהביטוי 'כתב תשובתו' (המאושר בכל כתבי היד של רש"י) מוסב לתשובה אחרת של רב שרירא ולא לאיגרת דווקא, על-כל פנים בצד העקרוני. ואף אם נסיק מן הלשון 'ורב שרירא גאון פירש' שרש"י מתכוון בדבריו לאיגרת רב שרירא גאון דווקא, הרי אין בזה כדי ללמד שרש"י העתיק ישירות מן המקור עצמו ולא ששמע את הפירוש בעקיפין ממקור אחר. אכן בדיקת היקרויותיו של ביטוי לשוני זה אצל רש"י בכלל ('ורב פלוני פירש') ושל שימושו בפועל 'פירש' בפרט תומכת באפשרות זו. מבדיקה זו עולה שמשמעות הפועל 'פירש' הוא 'הסביר', וספק אם הוא מתייחס לטקסט כתוב המונח לפניו. לא פעם רש"י משתמש בפועל הזה לציין פירושים ששמע בעל-פה מרבותיו, כגון:

1. רש"י, בבא קמא קיב ע"א (ד"ה: 'שאם אין'): 'וכן פירש לנו רבינו'.¹¹⁶
2. רש"י, סנהדרין צד ע"א (ד"ה: 'שבתית'): 'ומורי רבי פירש'.
3. רש"י, שבועות מז ע"ב (ד"ה: 'טורח'): 'ולא פירש לי רבי מאי סבירא ליה'.

יתרה מזו, שימושו של רש"י בשורש 'פ-ר-ש' על כל גווניו וצורותיו (כגון: 'וכן פירש פלוני'; 'כך מפורש'; 'בש"ס ירושלמי מפרש') יכול להיות מכוון גם לטקסטים שלא היו כתובים לפניו אלא הגיעו אליו בעקיפין. בביטויים אלה רש"י משתמש, למשל, בטקסטים מן הירושלמי, שספק אם היו לפניו.¹¹⁷ וכן בתיאור הדומה לשלנו בעניין רב שרירא גאון – 'וכן פירש ר' יצחק בר יהודה'. על זה העיר נכונה א' גרוסמן: 'אפשר, שתלמיד מסר כן בשמו של ר' יצחק'.¹¹⁸ יתירה מזו, המחקר הראה שמלשונות המתייחסות לפירושים הנמצאים בטקסטים שהיו לפני רש"י מצאנו כגון: 'וכן מצאתי', 'כבאורה ב...'; 'לשון פלוני', 'כך מצאתי', 'כך ראיתי/וראיתי'.¹¹⁹ באופן דומה רש"י משתמש בפירושים שהוא מביא מקטעי תשובות גאונים, כגון: 'וגם בתשובת פלוני מצאתי כן'; 'ותשובת גאון יש בידי כן'; 'כך מצאתי בתשובה'; 'כך ראיתי בתשובת הגאונים'. לפיכך היה אפשר לצפות שאילו לקח רש"י מן האיגרת, היה נוקט לשון 'מצאתי' וכדומה. אלא שלאור האמור כאן ספק אם אפשר לאשר את ההנחה המקובלת שרש"י מתכוון בביטוי זה לאיגרת רב שרירא גאון כטקסט שממנו העתיק את פירושו.

¹¹³ ראה לעיל, הערה 81.

¹¹⁴ רב ניסים גאון, ספר המפתח למנעולי התלמוד, מהדורת גולדנטאל, נח ע"ב. ראה גם: ש' אברמסון (מהדיר), רב ניסים גאון (חמשה ספרים), ירושלים תשכ"ה, עמ' 57-58, ושם הערה 38.

¹¹⁵ ב"מ לוין, אוצר הגאונים, כרך י, ירושלים תש"א, פירוש רבנו חננאל, עמ' 39. יצוין שאין שני הטקסטים שווים בלשונם, ואין בהם כדי ללמד על העתקה של רש"י ישירות מרב שרירא.

¹¹⁶ ראה עוד: פרידמן (לעיל, הערה 81), עמ' 171.

¹¹⁷ ל' גינסבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, כרך א, ניו-יורק תש"א, מבוא, עמ' קי-קי"א; ז' פרנקל (לעיל, הערה 18), עמ' קלב-קלג; אורבך (לעיל, הערה 82), ב, עמ' 705-706, הערה 33.

¹¹⁸ א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים – קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 318.

¹¹⁹ א' ברלינר, לתולדות פירושי רש"י, כתבים נבחרים, כרך ב, ירושלים תש"ט, עמ' 181, הערות 4, 5, ובעמ' 184 ואילך; גרוסמן, שם, עמ' 252, 289-290, 316-318.

לסיכום: מסקירת הראיות העיקריות שהוצגו עד כה במחקר ספק אם רש"י התבסס על איגרת רב שרירא גאון לקביעת הכרונולוגיה של אמוראי בבל.¹²⁰ מסקנה זו מסבירה את הקשיים שמעוררים פירושו הכרונולוגיים של רש"י לאור כתבי הכרוניקה וההיסטוריוגרפיה של הגאונים.

ג

מן הדיון כאן עולות שלוש מסקנות עיקריות:

(א) נראה שמקור המידע הכרונולוגי או הביוגרפי על אודות אמוראי בבל המובאים בפירושו של רש"י הוא התלמוד עצמו. כשרש"י השתמש בתשובות גאונים כמקורות עצמאיים הוא ציין זאת במפורש, וכך עולה גם מלשונו. תרומתו הבולטת של רש"י גלומה, אפוא, ביכולתו להסיק מסקנות מסוגיות שונות בתלמוד, לצרף מידע רלוונטי ממקומות שונים, לפרשם על פי הבנתו ולהציגם לפני הלומד בלשון ברורה ותמציתית.

(ב) חלק ניכר מנתונים אלה שהסיק מן התלמוד מעורר בעיות כרונולוגיות או סותר את הידוע לנו מספרות הכרוניקה וההיסטוריוגרפיה של הגאונים – 'סדר תנאים ואמוראים' ואיגרת רב שרירא גאון. לעתים היו ערים לכך הפרשנים וכתבי ההיסטוריוגרפיה של האמוראים מימי הביניים ואף במחקר המודרני – לאור הסתירות בסדר הזמנים ובזיהוי מקומם הגאוגרפי של האמוראים בכרוניקה הגאונים.

(ג) הסתירות ואי הבהירויות העולות מניתוח שיטתי של כלל המידע ההיסטוריוגרפי שבפירושי רש"י לתלמוד אינן מאפשרות, לדעתי, לקבל את ההנחה הרווחת שרש"י השתמש באיגרת רב שרירא גאון בעת כתיבת פירושו לתלמוד הבבלי. הראיות העיקריות שהוצגו במחקר עד כה כדי לאשר הנחה זו מסופקות ומבוססות בעיקר על מסקנות הנובעות מפרשנות שאיננה מוכרחת או על הנחות יסוד מוקדמות. אפילו בשני מקומות שבהם רש"י מזכיר את רב שרירא גאון במפורש אין ראיה שהוא ראה את איגרת רב שרירא גאון או אפילו מתייחס אליה בדבריו.

¹²⁰ מקובל לראות בר' יוסף טוב עלם את הגורם המרכזי להפצת תורתם של הגאונים באירופה הנוצרית, ובכלל זה 'סדר תנאים ואמוראים' וקובצי תשובות מן הגאונים (גרוסמן [לעיל], הערה 65), [עמ' 73-75]. ואולם 'סדר תנאים ואמוראים' נזכר בצרפת רק לאחר זמנו של רש"י, לראשונה על ידי 'בעלי התוספות' (כהנא, 'סדר תנאים ואמוראים', מבוא, עמ' XVII; ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' קמח; גרוסמן, שם, עמ' 73-74), וכך איגרת רב שרירא גאון הנזכרת, ככל הנראה, על ידי הרשב"ם בפירושו לבבא בתרא, קנז ע"ב (ראה: ב"מ לוין, איגרת רש"י, מבוא, עמ' II-I [מלבד אזכורו על ידי רש"י, אליבא דלוין]). עוד אציין שספק אם הייתה חפיפה של ממש בזמן או במקום בין ר' יוסף טוב עלם לרש"י. גרוסמן מקדים את שנת מותו של ר' יוסף טוב עלם ל-1050 בערך (גרוסמן, שם, עמ' 48), ואילו ש' שוורצפוקס מאחר אותה לשנת 1070 (ש' שוורצפוקס, 'צרפת בימי הקאפטינגים הראשונים', ההיסטוריה של עם ישראל, תקופת האופל [עורך: ב' רות], ת"א תשל"ג, עמ' 94). אם רש"י נולד בשנת 1040, משמע שהיה צעיר לימים בזמן מות ר' יוסף טוב עלם. יתרה מזו, רש"י שהה בגרמניה בעת לימודיו בשנות ה-20-30 לחייו, ולא יכול להיות כלל במחיצת ר' יוסף טוב עלם, שפעל בדרום צרפת (פרובאנס) ובמרכזה (גרוסמן, שם, עמ' 54; על שהותו של רש"י בישיבות בגרמניה, ראה: הנ"ל, שם, 126-131).